

УДК 94(477)

Іван Шишкін*Острог, Україна***УКРАЇНА ТА УКРАЇНЦІ В ОПРАЦЮВАННЯХ
ПОЛЬСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ В ПЕРІОД
«ВОЛИНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ»**

Стаття присвячена проблемі українсько-польських стосунків в період 1943–1944 рр. Зокрема досліджується українське питання в документах польського підпілля, аналізуються опрацювання, звіти, рапорти, донесення, що стосувались майбутнього України та українців.

Ключові слова: українська проблема, польський еміграційний уряд, Делегатура, Департамент Внутрішніх Справ, Департамент Інформації і Документації, Східна Комісія, Східна Секція, Східне Бюро, русини.

Ivan Shyshkin*Ostroh, Ukraine***UKRAINE AND UKRAINIANS IN THE ELABORATIONS
OF POLISH UNDERGROUND IN THE PERIOD
OF «VOLYN TRAGEDY»**

The article is dedicated to the problem of the relations between Ukraine and Poland in the period of 1943–1944. Namely, the Ukrainian problem in the documents of the polish underground is researched. There is also an analysis of different elaborations, reports, delations concerning which relate to the future of Ukraine and Ukrainians.

Key words: Ukrainian problem, Polish emigration government, Delegatura, Department of Internal Affairs, Department of Information and Documentation, Eastern Committee, Eastern Section, Eastern Office, Ruthenians.

Іван Шишкін*Острог, Україна***УКРАИНА И УКРАИНЦЫ В РАЗРАБОТКАХ ПОЛЬСКОГО
ПОДПОЛЬЯ В ПЕРИОД «ВОЛЫНСКОЙ ТРАГЕДИИ»**

Статья посвящена проблеме украинско-польских отношений в период 1943–1944 гг. В частности исследуется украинский вопрос в документах польского подполья, анализируются разработки, отчеты,

рапорты, донесения, которые касались будущего Украины и украинцев.

Ключевые слова: *украинская проблема, польское эмиграционное правительство, Делегатура, Департамент Внутренних Дел, Департамент Информации и Документации, Восточная Комиссия, Восточная Секция, Восточное Бюро, русины.*

Минуло понад 70 років від початку Другої світової війни – найкровопролитнішої і найстрашнішої війни за всю історію людства. Вона принесла страшні людські жертви, розруху, голод, змінила карту Європи, підняла та вкрай загострила низку проблем в між-національних стосунках. Однією з них стала конфронтація між українцями і поляками. Вітчизняними і зарубіжними вченими, написано сотні томів історичної літератури, присвяченої діяльності українського та польського рухів опору, їхній структурі, організації, боротьбі з окупантами, взаємному протистоянню тощо. Проте залишається низка дискусійних моментів. Зокрема, одним з них є те, як загострення взаємовідносин, що мало місце на теренах Волині у 1943–1944 рр. впливало на погляди діячів польського підпілля щодо можливих шляхів та методів розв’язання української проблеми.

Відповідь на це питання частково дають різноманітні документи польського підпілля, які стосувалися України та українців. Один з головних аспектів на який в них звертається увага – це, хто такі українці з історичної точки зору, чого вони прагнуть, в яких відносинах вони були з польською державою перед війною і задовго до неї. В одній з таких розробок автор спробував розібратись з причинами складного переплетіння взаємовідносин. На його думку існувала споконвічна ненависть українців («дідична ненависть») до поляків, у відповідь на яку Друга Річпосполита все ж лояльно ставилась до перших та нехтувала інтересами останніх. В документі йдеться про те, що уряд польської держави несправедливо розподіляв землі, тим самим йдучи на конфлікт з власним селянством через загравання до українців. Наслідком такої політики ніби то стало зменшення польського етнічного елементу: «у Львові на 100 греко-католиків визнавали себе поляками 65% – 1880 р., 58% – 1890 р., 49% – 1900 р., 45% – 1916 р., і тільки 30% в 1931 р. Таким гвалтуванням польської мови було на початку напівофіційне, пізніше вже офіційне насадження назви «українці», «український» для визначення мови руського народу... це топтало багатомовну та історичну традицію, не тільки польську але й руську – Хмельницький в «Листі від війська запорозького» знає

тільки русинів та руську мову, а Грушевський творець тієї назви говорить в своїх домислах про історію «України-Руси» – поняття, що тільки з останнім додатком було зрозумілим... Зміна особисто-го прізвища завжди є підозріливою, зміна багатовікової національної назви – набита динамітом»¹.

Часто в опрацюваннях польського підпілля, робилися спроби поділити українців залежно від їх ставлення до Польщі. Згідно з цим поділом серед українського населення виокремлювалося три основних групи.

Перша група – це українці, які лояльно ставились до Польської держави. Серед населення, що належало до цієї групи, переважали греко-католики та православні, котрі до отримання Польщею незалежності орієнтувалися на царську Росію (москвофіли). Згідно з підрахунками поляків, їх чисельність сягала близько 1 млн. осіб.

Друга група – налічувала близько 500 тис. осіб. За своїми релігійними переконаннями її представники переважно були греко-католиками або католиками. Населення, що відносилось до цієї групи мало українське походження, проте вважало себе поляками і в повсякденному житті розмовляло польською мовою. Стверджувалося, що це частина колишніх руських племен бужан та полян, яка повністю полонізувалась і прагне належати до польського народу.

Третя група – це переважна більшість греко-католицького та православного населення, понад 3 млн. осіб, що вважала себе окремим українським народом і прагнула незалежності в межах усіх етнічних українських територій. За підрахунками цивільного представництва польського уряду (Делегатури), така держава, у разі її виникнення, претендуватиме на 33% територій Польщі. Вважалося, що саме ця група найбільш вороже ставилась до Польщі. Її представників загалом у документах названо українцями або псевдоукраїнцями².

Далі вказується на те, що українське населення не поділяється на дві групи (інтелігенцію або напівінтелігенцію та селянство), як помилково про це існує думка серед польського суспільства. Між новою українською інтелігенцією і селянством існує тісний орга-

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Delegatura Rządu RP na Kraj (DRRP), Departament Informacji i Prasy, sygn: 202/III-203, Sprawa Ruska w Przyszłej Polsce. – Apk. 61a – 62.

² AAN, DRRP, Departament Informacji i Prasy, sygn: 202/III-203, Zagadnienie ukraińskie i projekt jego rozwiązania. – Apk. 127-128.

нічний зв'язок на відміну від держав, де інтелігенція вже давно відійшла від села і почуває себе окремою верствою. Українські ж селяни, на думку автора, не є темною масою, а є ідеологічно та політично озброєні, добре розуміють своїх провідників, слухають їх та вірять їм. Причиною такого стану речей він вважає занадто лояльне ставлення польської офіційної влади до української меншини, що нібито призвело до поширення серед українців переконання в слабкості Польщі³. Як бачимо, автор опрацювання відходить від концепції поширеної серед польських політиків, що стверджували нібито українці в своїй масі «темний», але спокійний народ, а про незалежність говорить лише невелика частина інтелігенції і саме вона підбурює українське селянство до бунтів.

Досить часто в опрацюваннях Делегатури уряду говориться про те, що українців, як окремого народу взагалі не існує. Цікавою для розуміння поглядів представників польського підпілля таких понять як «українець» і «русин» є інформація, котра міститься у документі під назвою «Русини і українці». Тут говориться, що греко-католицьке населення Східної Малопольщі, яке розмовляє руською мовою, ще 50 років тому називалось русинами і назва «українець» була для нього чужою⁴.

Слід зазначити, що інформація, яку збирали представники цивільного представництва уряду, свідчила про загострення міжнаціональних стосунків, проте досить часто вони використовували її не для того, щоб якось розв'язати цю проблему, а для підтвердження тези: з українцями взагалі не варто розмовляти бо вони є «бандитами і ризунами».

Здебільшого документи Делегатури свідчать про негативне ставлення її представників до українського питання, проте й серед них не бракувало людей, які розуміли всю складність і трагічність ситуації. Кількість спроб конструктивно вирішити українське питання зростає приблизно з другої половини 1943 року, коли стає зрозумілим, що його не вдасться розв'язати за допомогою звинувачень та погроз.

В одному зі звітів за грудень 1943 року, під назвою «Українська справа» міститься інформація про те, що в 1943 р. у Львові ОУН робила спроби зав'язати контакти з польськими офіційними колами для переговорів про співпрацю у боротьбі проти Німеччини та

³ Ibid. – Арк. 129-130.

⁴ ААН, DRRP, Departament Spraw Wewnętrznych, sygn: 202/III-199, Rusini i Ukraińcy. – Арк. 38.

СРСР. При чому питання кордонів мало бути узгоджене пізніше⁵. Проте представники польської сторони в Західній Україні на той момент не мали таких повноважень від свого уряду на еміграції, а тому пропозиції українців так і залишалися на рівні неофіційних розмов.

Далі автор аналізує документ, що увійшов в історію під назвою: «Відозва до українського народу Крайової Політичної Репрезентації»⁶.

У ньому читаємо: «Передчасна відозва польських офіційних кіл, мається на увазі ... відозва ПКП, призвела до посилення негативного ставлення [українців]. На думку діячів та представників української спільноти відозва до українського народу була зроблена вперше за чотири роки. Не було там нічого крім погроз... відозви були нереальні, бо неможливо буде піддати «найсуворішому покаранню» 100 тис. чоловік. Відозва ПКП не піднімає, на їх думку, проблеми незалежності України на належному рівні, а лише застерігає, що не поступиться землями, що знаходились в кордонах Польщі до 1939 р. Незалежність України має бути подарунком з чужої кишені. В одному кінцевому пункті відозва говорить в загальному про правову рівність українців, одна з частин відозви робить закиди українцям, але ні слова не говорить про польські провини чи помилки стосовно українців в минулому»⁷.

Цікавою також є інформація про Східне Бюро та Східну Комісію, оцінюючи діяльність яких автор з обуренням пише про те, що вони складаються з людей, які, з власного розуміння патріотизму, взагалі не визнають жодної української проблеми. На думку автора документу діячі цих відомств все підносять в оптимістичному для Польщі дусі, уникаючи як тільки можуть самого визначення «український», замінюючи його на термін «руський» і не жаліють в урядових звітах антиукраїнських прізвиськ на кшталт: «гайдамацьке дикунство», «гайдамацький заколот», «попи» замість греко-католицькі священники тощо⁸.

В одній з хронік підготованих Східною Комісією, на підставі

⁵ AAN, DRRP, Departament Informacji i Prasy, sygn: 202/III-203, Sprawa ukraińska. – Арк. 8-9.

⁶ AAN, Armia Krajowa, Komenda Obszaru Lwów, sygn: 203/XV-49, Odezwa do Narodu Ukraińskiego Krajowej Reprezentacji Politycznej. – Арк. 2.

⁷ AAN, DRRP, Departament Informacji i Prasy, sygn: 202/III-203, Sprawa ukraińska. – Арк. 8-9.

⁸ AAN, DRRP, Departament Informacji i Prasy, sygn: 202/III-203, Sprawa ukraińska. – Арк. 14.

української преси, було проголошено «програму» з українського питання згідно з якою потрібно було визнати за українськими селянами привілей залишитись добрими поляками і уся українська проблема буде вирішена. Подібну позицію у своїх звітах займало й Східне Бюро. В опрацюванні від 18.I.1943 р. читаємо: «Більшість українського чи псевдоукраїнського населення східних земель загалом приязно вітатиме повернення польської державності на ті землі, активно або пасивно приймаючи участь у подіях, маніфестуючи своє ставлення до польської держави. На Волині величезна більшість українського сільського населення і частина інтелігенції почуватся все більш виразніше солідарно з поляками⁹.

В одному із звітів Східного Бюро за квітень 1943 р. говорилося, що є дуже мала вірогідність українського повстання в переломний момент. На той факт звертаємо особливу увагу, адже в той же час окремі керівники підпілля у Варшаві стверджували, що до такого повстання муситиме дійти і, як єдиний запобіжний засіб проти нього, необхідно налагодити переговори з крайніми націоналістами і стати на шлях поступок¹⁰.

Вищенаведені тези свідчать про те, що: по-перше – цивільне представництво польського уряду в окремих випадках свідомо фальсифікувало інформацію про події на територіях «Східних кресів»; по-друге – часто не орієнтувалось у ситуації, що склалась на цих теренах, просто закривало очі на українську проблему; по-третє – спотворена інформація не давала польському еміграційному уряду вчасно зорієнтуватись в подіях і прийняти відповідне рішення, що своєю чергою відіграло негативну роль у загостренні польсько-українських стосунків; по-четверте – внаслідок безконтрольності ситуації, такий стан речей вплинув на збільшення кількості жертв як серед польсько-го, так і серед українського мирного населення.

Як бачимо на кінець 1943 року серед представників Делегатури відбуваються кардинальні зміни в поглядах на українську проблему. У звітах та рапортах все частіше зустрічається думка, що проблему не вдасться вирішити власними силами. І якщо на початковому етапі війни простежувалося переконання в тому, що це суто внутрішня проблема Польщі, то тепер не бракувало аргументів, які свідчили: вирішення наболілого питання залежить від ситуації на міжнародній арені, позиції яку займає СРСР та союзники

⁹ Ibid. – Арк. 14-15.

¹⁰ Ibid.

(Великобританія і США). Про цю зміну в поглядах свідчить, наприклад, документ під назвою: «Національна проблема в Польщі на тлі питань східної політики» в якому читаємо: «В тих умовах польсько-українські стосунки... нерозривно пов'язані з проблемою стосунків польсько-російських. Все залежить від того, як залагодимо стосунки з Росією. ... Підставовим питанням є питання: з Росією чи проти Росії. Від відповіді на це питання залежить роль українців і білорусів в польсько-російських стосунках і наше ставлення до тих народів. Не стоїть перед нами проблема меншин ... скоріше стоїть перед нами Східна проблема в широкому розумінні того слова»¹¹. Далі в опрацюванні говориться, що Великобританія не бачить великої різниці в тому, чи буде проходити кордон на 100 кілометрів в один або інший бік, бо, не дивлячись на її прагнення відновити Польщу, вона ніколи не буде воювати за чужі інтереси, а Львів чи Вільно в ментальності англійців не відіграє більшої ролі ніж Тобрук, а правдоподібно відіграють меншу роль¹².

Послуговуючись цими аргументами автор прийшов до висновку: «1) Польська політика стосовно сходу мусить бути активною. З стану очікування і відступу мусимо перейти до діяльності і наступу. Очікуванням і мовчанням марнуємо власні сили і ухиляємось від керування перебігом подій, перебіг яких, при нашому хоча б частковому керівництві, міг би відбуватись згідно з польською рацією стану. ...Факт, що Росія є цінним англосакським союзником впливає на те, що англійці навіть якби хотіли, не можуть дозволити і не дозволять проведення польським урядом активної політики по створенню антиросійського фронту.

2) Не існує можливості розв'язання національної проблеми на Східних Кресах тільки в межах нашої внутрішньої політики. Вирішальне значення для тієї справи має розв'язання проблеми ставлення Польщі до Росії.

3) Вирішення проблеми ставлення Польщі до Росії може відбутись тільки в площині програми польської східної політики на далеку перспективу. ...Метою російської політики є поглинення польської держави.

4) Ключем до впровадження тієї політики є поглинення Росією усієї України та Білорусії. Метою польської політики мусить бути

¹¹ AAN, DRRP, Departament Spraw Wewnętrznych, sygn: 202/II-51, Problem narodowosciowy w Polsce na tle zagadnień Polityki Wschodniej. – Арк. 34.

¹² Ibid. – Арк. 39.

активне протиставлення російській політиці, яке може бути досягнуте лише шляхом відірвання від Росії усієї України і Білорусії і втягнення тих держав разом з Литвою до орбіти польської політики. Виникнення тих незалежних держав та їх зв'язок з Польщею був би досягненням настільки великим, що усправедлилював би територіальний компроміс з ними.

5) Український, білоруський та литовський народи є натуральними союзниками Польщі у її конфлікті з Росією. Вищенаведена правда повинна налаштувати усю польську політику стосовно цих народів. Через відповідну політику належить пересилити все, що нас з тими народами розділяє»¹³.

Неабияку увагу українській проблемі та шляхам її вирішення приділяв Комітет східних земель (КСЗ) – підпільна організація у складі польського національно-визвольного руху, яка виникла у 1943 р. з ініціативи діячів «Стронніцтва народового»¹⁴. Представники КСЗ тісно співпрацювали з цивільним представництвом уряду в краї. Зокрема провідний діяч цієї організації С. Зелінський був членом Ради з питань національностей при Східній комісії Делегатури уряду і близько співпрацював з делегатом уряду А. Бенем. Також тісні зв'язки з Делегатурою були налагоджені ще одним членом КСЗ – З. Новосадом. Представник від КСЗ К. Пручник одночасно працював членом Комісії з питань освіти при Раді національної єдності. Слід зазначити, що кошти на забезпечення діяльності КСЗ отримував переважно від Делегатури уряду¹⁵.

Головні завдання, які ставив перед собою Комітет східних земель, були наступні: збір інформації, розробка для Східної комісії і Східного бюро Делегатури уряду планів, проектів, опрацювань та різного роду документів, що стосувалися ситуації на східних землях, фінансова підтримка польського населення, яке постраждало внаслідок протистояння з українцями, пропагандивна робота тощо¹⁶.

На позицію КСЗ в українському питанні певною мірою проливає світло «Постулат радикального розв'язання української про-

¹³ AAN, DRRP, Departament Spraw Wewnętrznych, sygn: 202/II-51, Problem narodowosciowy w Polsce na tle zagadnień Polityki Wschodniej. – Арк. 41-43.

¹⁴ Kulińska L. Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943-1947 / L. Kulińska. – Kraków: ABRYS, 2002. – Т.І. – S. 17.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Kulińska L. Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943-1947 / L. Kulińska. – Kraków: ABRYS, 2002. – Т.І. – S.21.

блеми», підготовлений діячами зазначеної вище організації. Тут зазначалося, що у ході її вирішення потрібно розрізняти два головних аспекти. Перший – «покарання українських вбивць та політичних зрадників», другий – ліквідація українського «стану посядання, незаконно набутого в роки війни»¹⁷.

У документі підкреслювалася важливість виселення українців. Останнє обґрунтовувалось так: «Для того, щоб досягнути більшості на теренах «східних кресів», їх добровільного переселення буде недостатньо, а тому слід провести примусове виселення з Львівського та Тернопільського воєводств»¹⁸. Після проведення цієї акції кількість поляків на територіях цих воєводств мала становити 60%. Для того, щоб досягти таких кількісних показників, пропонувалось виселити 500 тис. чоловік лише з цих двох воєводств. Окрема позиція у «Постулаті...» висловлювалася стосовно Волині. Її суть полягала у тотальному виселенні українців і переселенні замість них одного мільйона поляків, а також колонізацію запустілих в роки війни територій, що дало б полякам перевагу в чисельності 2:3¹⁹.

Окремо розглядалося і Станіславське воєводство. З огляду на те, що, за підрахунками представників КСЗ, тут проживало близько 1 млн. українців і всього 250 тис. поляків, передбачалось виселити лише тих українців, які були «шовіністично налаштовані», аби вони не змогли вести пропаганду серед основної маси населення і не підбурювали мирних українських селян до виступів проти держави. Крім того, пропонувалось зосередити поляків навколо великих населених пунктів, переселити їх з тих гірських територій, де вони є в абсолютній меншості та ізольовані від своїх культурних осередків, а тому наражаються на небезпеку втратити національну самосвідомість. Також зазначалось, що необхідною є підтримка польського осадництва навколо економічних та культурних центрів воєводства²⁰.

Ще однією причиною, яка істотно перешкоджала налагодженню українсько-польських стосунків була приналежність діячів польського підпілля до різних політичних партій, а відповідно і суттєва різниця у поглядах на українську проблему. Важлива інформация з цього приводу міститься у рапорті Відділу Інформації

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid. – S. 101-110.

¹⁹ Ibid. – S. 103.

²⁰ Ibid. – S. 104.

Бюро Інформації та Пропаганди для Головного Командування Армії Крайової від 27 травня 1943 року. Згідно з ним погляди найбільших політичних угруповань розділились наступним чином.

«Стронніцтво народове» категорично заперечувало будь-яку концепцію окремої, самостійної, союзної відносно Польщі України і пропагувало дотримання щодо українців екстермінаційної політики на кшталт переселенських акцій, здійснюваних гітлерівським режимом. Представники партії взагалі відкидали існування українського питання як такого.

«Стронніцтво праці» визнавало найкращим для Польщі вирішенням української проблеми виникнення великої Української держави (Київ, Харків, Донбас). Тобто, як бачимо, ця партія дотримувалася політики «прометеїзму», визнаючи можливість існування незалежної України поза Збручем.

«Стронніцтво демократичне» висувало програму територіальної автономії для мішаного українсько-польського простору в межах Ризького договору, який би охоплював Львівське воєводство до р. Сян, воєводства Станіславівське, Тернопільське, Волинське і південну частину Поліського»²¹.

«Вільність, Рівність, Незалежність» (самоназва Польської Соціалістичної Партії – авт.) виступала за те, що кордон Польщі та СРСР повинен проходити згідно з попередньою прикордонною лінією, затвердженою Ризьким договором, який, на думку провідних діячів ВРН, був наслідком вільного порозуміння між Росією та Польщею. Вона також виступала за культурну автономію української і білоруської меншин в межах Польської держави²².

Загалом жодне з політичних угруповань, що належали до польського національно-визвольного руху не мало конкретних планів щодо вирішення українського питання. Слід виділити три основних напрямки у ставленні окремих політичних угруповань щодо виникнення незалежної української держави: 1) цілковите заперечення існування в польському суспільстві такої проблеми як «українська» і категорична протидія будь-яким проектам створення незалежної України. Розв'язання українського питання

²¹ Misilo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939–1944. Dokumenty / E. Misilo // *Zuстріcz*. – 1990. – № 3-4. – S. 147-151.

²² Ільюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни: в світлі польських документів / І. Ільюшин. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – С. 123.

мало вирішуватись шляхом примусового виселення українців за межі Польщі; 2) вирішення проблеми української меншини в рамках польської державності із зрівнянням українців у правах з поляками; 3) надання українській меншині в Польщі «національної автономії»²³.

Жодна з концепцій не задовольняла прагнень представників українського національно-визвольного руху, зокрема ОУН та УПА, які користувались широкою підтримкою з боку українського населення. Польський національно-визвольний рух був послідовний лише в одному питанні – про неподільність території польської держави.

Отже, підсумовуючи все сказане, слід зазначити що польське підпілля приділяло важливу увагу українській проблемі. Його представниками було зроблено велику кількість опрацювань, рапортів, звітів, донесень, що стосувались взаємовідносин з українцями.

Діяльність Східного Бюро та Східної Комісії відіграла в великій мірі негативну роль у загостренні українсько-польських стосунків в період Другої світової війни. Часто інформація, яку подавала Делегатура у своїх опрацюваннях не була об'єктивною і не відповідала дійсності. На погляди представників польського підпілля впливала їхня політична приналежність до тієї чи іншої політичної партії, що теж відіграло негативну роль, а досить часто призводило до ще більшого загострення стосунків між двома сторонами.

Загалом, непоступливість польських політиків у питаннях про можливість входження західноукраїнських земель у склад майбутньої незалежної України була однією з причин українсько-польського конфлікту на Волині в період 1943–1944 рр. Не зважаючи на певні спроби у вирішенні української проблеми та трансформацію протягом війни поглядів польських політичних діячів в бік визнання права українців на незалежність, все ж наболіла для обох народів проблема, так і не була вирішена.

Документи польського підпілля становлять важливе джерело у дослідженні польсько-українських стосунків в період Другої світової війни, а тому необхідно є подальша пошуково-дослідна та археографічна робота над цим видом джерел з метою поглиблено-го їх вивчення та подальшої публікації.

²³ Ільюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни: в світлі польських документів / І. Ільюшин. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – С. 155-156.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ільюшин І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни: в світлі польських документів / І. Ільюшин. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 197 с.

2. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Delegatura Rządu RP na Kraj (DRRP), Departament Informacji i Prasy, sygn: 202/III-203, Sprawa Ruska w Przyszłej Polsce.

3. AAN, DRRP, Departament Informacji i Prasy, sygn: 202/III-203, Zagadnienie ukraińskie i projekt jego rozwiązania.

4. AAN, DRRP, Departament Spraw Wewnętrznych, sygn: 202/III-199, Rusini i Ukraińcy.

5. AAN, DRRP, Departament Informacji i Prasy, sygn: 202/III-203, Sprawa ukraińska.

6. AAN, Armia Krajowa, Komenda Obszaru Lwów, sygn: 203/XV-49, Odezwa do Narodu Ukraińskiego Krajowej Reprezentacji Politycznej.

7. AAN, DRRP, Departament Spraw Wewnętrznych, sygn: 202/II-51, Problem narodowosciowy w Polsce na tle zagadnień Polityki Wschodniej.

8. Kulińska L. Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943–1947 / L. Kulińska. – Kraków: ABRYS, 2002. – T.I. – 547 s.

9. Misilo E. Kwestia ukraińska w polityce polskiego rządu i podziemia w latach 1939–1944. Dokumenty / E. Misilo // *Zuстрічi*. – 1990. – № 3-4. – S. 147-151.

10. Przybyś K. Wizje Polski: programy polityczne lat wojny i okupacji (1939–1944) / Kazimierz Przybyś. – Warszawa: COM SNP, 1992. – 429 s.